

Ogólnosłowiański atlas językowy (OLA) – projekt prof. Zdzisława Stiebera a obecna rzeczywistość atlasowa

Profesor Zdzisław Stieber jest autorem pierwszego kompletnego projektu *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*. Wydaje się, że w chwili, gdy atlas już jest dziełem bardzo zaawansowanym, kiedy ukazało się drukiem wiele tomów zarówno w serii leksykalno-słotwórczej, jak i w serii fonetyczno-gramatycznej, warto przypomnieć postulaty Zdzisława Stiebera i porównać, jak mają się one do obecnego stanu atlasu i ile z jego planów i sugestii znalazło spełnienie w dzisiejszym kształcie dzieła¹.

W roku 1958 w Moskwie w zbiorze artykułów pt. *Славянская филология* przygotowanym na IV Międzynarodowy Zjazd Słowistów został wydrukowany artykuł prof. Stiebera „O projekcie *Ogólnosłowiańskiego atlasu dialektologicznego*”. Autor przypominał na wstępie, że już w roku 1934 na Zjeździe Filologów Słowiańskich poruszono problem opracowania atlasu językowego całej Słowiańszczyzny. Pomysł ten jednak został zarzucony. Uważał, że nadzedł czas, aby do niego powrócić, bowiem po licznych, częściowo przez niego wymienionych, pracach atlasowych w poszczególnych krajach słowiańskich, dialektolodzy zyskali potrzebne doświadczenie i byli już odpowiednio przygotowani do podjęcia wspólnej międzynarodowej współpracy przy atlasie ogólnosłowiańskim.

W dalszej części artykułu autor zarysował plan atlasu obejmującego cały słowiański obszar językowy. Rozważania swoje skupił na kilku podstawowych kwestiach, niezwykle istotnych dla całego przedsięwzięcia.

Obszar

Prof. Stieber postulował, by atlas objął cały areal zamieszkały przez autochtoniczną ludność słowiańską (w tym także dialekty słowiańskie Syberii),

¹ Pomysłodawczynią takiego porównania jest Pani Profesor Hanna Taborska, której w tym miejscu serdecznie za to dziękujemy.

zatem nie tylko państwa słowiańskie, ale także i te, gdzie Słowianie należą do mniejszości narodowych. Uważał także, że atlas powinien obejmować obszary niektórych języków niesłowiańskich, które z jednej strony uległy wpływom silnego substratu słowiańskiego lub słowiańskiego sąsiedztwa, z drugiej zaś – oddziaływały w znaczny sposób na sąsiednie słowiańskie dialekty. Chodzi tu przede wszystkim o język węgierski, rumuński i albański, choć być może wartościowe okazałyby się, twierdził prof. Stieber, materiały z terytorium języka greckiego, włoskiego, niemieckiego i litewskiego (dokładniej niżej przy omawianiu siatki punktów terenowych).

Jak widać, prof. Stieber szczególnie starał się o uwzględnienie w OLA terenów słowiańskich w krajach niesłowiańskich i o uczestniczenie w pracach nad atlasem slawistów z tych krajów. Starania te zostały uwieńczone znacznym sukcesem, choć przydałoby się jeszcze kilka dalszych punktów, co nie zależało tylko od organizatorów prac nad atlasem, lecz przede wszystkim od stanowiska władz w odpowiednich krajach.

Punktów takich znalazło się w OLA łącznie 45: na terenie Niemiec, Włoch, Austrii, Grecji, Turcji, Węgier, Rumunii, Mołdawii, Litwy, Łotwy i Estonii.

W Niemczech są to 4 punkty łużyckie, w tym dwa dolnołużyckie: Dešno/Dissen (234) i Hory/Bergen (235) i dwa górnołużyckie: Brězowka/Halbendorf (236) i Radwor/Radibor (237) – prof. Stieber postulował na Łużycach co najmniej trzy punkty (por. niżej).

Poza granicami Słowenii znalazło się kilka punktów ściśle nawiązujących do zwartego obszaru słoweńskiego: a) na terenie Włoch: Solbica/Stolvizza w Rezzii (1), Ošne pri S. Lenartu/Osgnetto (2) i Sv. Križ/S. Croce koło Triestu (3), w południowej Austrii: koło Villach Potoče/Potschach (146) i Breznica pri Št. Jakobu v Rožu/Friessnitz (147) i koło Völkermarkt Kneža/Grafenbach (148) oraz na Węgrzech: Gornji Senik/Felsőszölnök (149).

Równie liczne są wyspowe punkty chorwackie. Występują one: w południowych Włoszech: Kruč/Acquaviva Collecroce w regionie Abruzzi (44a), we wschodniej Austrii w regionie Gradišće: Stinjaki/Stinatz (146a), Čemba/Schandorf (147a) i Pajngrt/Baumgarten (148a), na południu Węgier: Pogan/Pogány (150) i Dušnok/Dusnok (151) oraz na zachodzie Węgier w okręgu Győr-Sopron: Homok/Fertőhomok (153).

Punkty serbskie znajdują się na Węgrzech – na południe od Budapesztu: Lovra/Lórev (152) i w rumuńskim Banacie: Klokotič/Clocotici (168) i Svinica/Svinița (169).

Szczególnie liczne punkty uwzględniono na terenie północnej Grecji. Językoznawcy macedońscy (Kosta Peev i Božidar Vidoeski) opracowali na podstawie materiałów uzyskanych od przesiedleńców po II wojnie światowej następujące miejscowości: Бамбел/Μοσχοχωριον (107), Нестрам/

Νεστοριον (108), Тиолишча/Τοιχιον (109) z regionu Kostur, Τρεμνο/Καρδια (110), Κρονцелεво/Κερασει (111), Висока/Оσσα (112) pod Sołuniem – na podstawie monografii Mieczysława Małeckiego z lat 1933–1934, Секавец/Λιβαδοχοριον (113) w regionie Serez i Плевна/Πετρουσσα (113a) w regionie Drama. Grupę tę uzupełnia jeszcze punkt Бобошчица/Boboshtica (106) na terenie Albanii.

Językoznawcy bułgarscy (Ivan Kočev, Margarita Tetovska i in.) opracowali materiał z miejscowości: Ореховец/Μαρμαράς (850), dawniej Раховица lub Рахово, Оряхово/Ραχωβίτσα do 1927 r. w regionie Δήμος Σερρών, Калапот/Πανόραμα (851), do 1953 r. Καλαπότι w regionie Δήμος Προσοτσάνης, Малък Дервент/Αβαντας (852) w regionie Δήμος Αλεξανρούπολης oraz miejscowość Яна/Καуnарса (853) w regionie Kırklareli ili/Лозенград na terenie Turcji.

Na północy Węgier opracowano trzy punkty słowackie: Vértesszöllös koło Komarna (154), Galgaguta (155) koło m. Nógrád i Ohuta (156) koło m. Borsod. Na terenie Węgier występuje więc wiele różnych językowo punktów. Najczęściej jest tak, że punkty słoweńskie, chorwackie i serbskie nawiązują do południowej Słowiańszczyzny, a punkty słowackie do północnej. Ale np. w wypadku nazw ‘brwi’ południowosłowiańskie **obrъv*- (**obrъve*, **obrъvy*, **obrъva*) występuje nie tylko w punktach wyspowych w Austrii i częściowo na Węgrzech, ale zajmuje też znaczną część Słowacji, sięgając sporadycznie do punktu czeskiego (207) i polskiego na Śląsku (299) (**obrъvje*).

Dalsze słowiańskie punkty wyspowe na terenach niesłowiańskich to miejscowości ukraińskie: Русь Поляна/Poienile de sub Munte (171) w regionie Maramuresz (Rumunia) oraz trzy punkty na terenie północnej Mołdawii: Тецкани/Tețkani (522) w regionie Briceni, Данул (523) w regionie Rîșkani i Пояна/Poienile de sub Munte (524) oraz rosyjskie na terenie Litwy: Тумалины/Turnelina (525) koło m. Dūkštas – Dukszy, Вышки/Viški (526) na Łotwie na północ od Dyneburga oraz w Estonii na wyspie Пийрисаар/Piirissaar (527) na jeziorze Pejpus.

Prof. Stieber postulował także, jak wspomniano wyżej, by dla celów porównawczych zebrać materiał z punktów niesłowiańskich otaczających Słowiańszczyznę, np. z pięciu punktów czysto rumuńskich, trzech węgierskich, dwóch albańskich itd. Stanowiłyby one ciekawe tło porównawcze. Postulatu tego jednak nie uwzględniono. Na wschodzie ograniczono się do najbardziej tradycyjnego obszaru gwarowego, ukształtowanego nie później niż w XVI wieku, nie uwzględniono zaś proponowanych przez prof. Stieberta punktów słowiańskich na Syberii.

Szkoda natomiast, że nie usłuchano sugestii prof. Stieberta, by nie wyznaczać punktów atlasowych w okolicach, dokąd ludność przybyła w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. Takie punkty uwzględniono właściwie tylko

34. Fragment mapy podkładowej do Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego z obwiedzionymi elipsą punktami na obszarze nowych dialektów mieszanych

w Polsce i to aż dziewięć: Sławęcin w pow. Choszczno (238), Rabino w pow. Świdwin (239), Gwiazdowo w pow. Sławno (240), Deszczno w pow. Gorzów Wielkopolski (247), Wola Młynarska w pow. Pasłęk (252), Garbno w pow. Kętrzyn (253), Mała Kamienica w pow. Jelenia Góra (267), Ligota Piękna w pow. Trzebnica (268) i Wojbórz w pow. Nowa Ruda (276). Wbrew pierwotnym przypuszczeniom nie wytworzyły się tu jakieś względnie jednolite gwary, charakteryzujące się zlepkiem różnych cech gwar pierwotnych, ewentualnie zróżnicowanym regionalnie, ale trwający nadal proces integracyjny i unifikacyjny zmierza do upowszechnienia się na tych terenach polszczyzny ogólnej. Cechy gwar pierwotnych (w tym kresowych) utrzymują się środowiskowo głównie u przedstawicieli starszego i średniego pokolenia. Ich występowanie nie tworzy jednak żadnych arealów. Umieszczanie nazw z dialektów pierwotnych na mapach OLA wprowadza jedynie czytelnika w błąd. Zresztą materiały zebrane z tych punktów przed pół wiekiem w dużym stopniu są dzisiaj nieaktualne. W związku z tym na wniosek komisji polskiej punkty z terenów nowo zasiedlonych oznaczono na mapach elipsą. Ostatnio jednak członkowie innych komisji kwestionują potrzebę umieszczania tego oznaczenia. Konsekwencje tej błędnej decyzji będą trwać nadal. Trudno powiedzieć, dlaczego nie usłuchano prof. Stiebera.

Kwestionariusz

Było oczywiste, według prof. Stiebera, że – ze względu na spore koszty przedsięwzięcia, jakim jest atlas – kwestionariusz musi być obszerny, to znaczy ma składać się z kilku tysięcy pytań. Z uwagi na to, że następnego atlasu ogólnosłowiańskiego już nie będzie się opracowywać, choćby dlatego, że – jak przewidywał prof. Stieber pod koniec lat pięćdziesiątych – za jakieś ćwierć wieku słowiańskie gwary ludowe będą w stanie ostatecznego zaniku. Uważał przeto, że przyszedł kwestionariusz atlasowy winien zawierać do 3000 pytań. Oczywiście zdawał sobie sprawę, że nie wszystkie odpowiedzi na pytania okażą się warte mapowania. To jednak miało być wiadome po przeprowadzeniu badań w terenie².

Prof. Stieber był zdania, że odpowiedzi na pytania kwestionariusza powinny dać w sumie dobry obraz fonetyki gwary każdego punktu terenowego, a tym samym właściwy wizerunek fonetyki gwar słowiańskich. Odpowiedzi te powinny także dać rzeczywisty obraz fleksji, słowotwórstwa i w dość szerokim zakresie – słownictwa. Prof. Stieber uważał, że mapo-

² W tym miejscu zaznaczał na podstawie własnych doświadczeń, że około jedna trzecia zebranego materiału nie nadaje się z różnych powodów do mapowania.

wanie zjawisk składniowych jest trudne ze względów technicznych, jednak to sprawa dyskusji. Nadmieniał przy tym, że dla faktów fonetycznych, czy raczej fonologicznych, nie potrzeba osobnego działu kwestionariusza, bo wszak wszelkie odpowiedzi powinny być zapisane fonetycznie przez doświadczonych dialektologów, zatem będą właściwym odzwierciedleniem zjawisk fonetycznych i fonologicznych w gwarach słowiańskich.

Uważał za istotne, aby przy układaniu leksykalnych działów kwestionariusza tak dobierać zagadnienia, by odpowiednie formy były zarazem przykładami na określone zjawiska fonetyczne (np. nazwy takich realiów, jak *zqb*, *pięta*, *dqb* pokazują rozwój nosówek w poszczególnych gwarach). Gdy chodzi o fleksję, można pytania o konkretne formy fleksyjne wpieść w tok rozmowy na różne tematy dotyczące pewnych realiów wiejskich (np. rozmawiając o młynie, można zapytać o różne formy czasownika **melti*, prowadząc rozmowę na temat uprawy roli, można spytać o odmianę czasownika **sějati* itd.). Ten sposób pytania najmniej męczy informatorów i daje najbardziej naturalne i zupełnie niewymuszone odpowiedzi. Jest zrozumiałe, że jednak nie wszystkie dane w zakresie fleksji można tym sposobem uzyskać. Trzeba zatem, najlepiej na końcu kwestionariusza, umieścić osobny dział dotyczący fleksji³.

W zakresie słownictwa, kontynuował swoje rozważania prof. Stieber, najlepiej brać pod uwagę warstwę starszą, dotyczącą życia raczej prymitywnego rolnika i otaczającej go przyrody. To właśnie ta warstwa stanowi istotę słowiańskiej wspólnoty leksykalnej. Słownictwo nowsze natomiast (dotyczące osiągnięć techniki czy organizacji społecznej) jest już bardzo zróżnicowane w różnych językach słowiańskich⁴. Skądinąd ciekawy jest także problem wzajemnego stosunku języków słowiańskich w świetle nowego słownictwa. Można by zatem w kwestionariuszu umieścić około 100 pytań o takie realia, jak pociąg, rower, nafta, papieros, tytoń itd.

Prof. Stieber postulował, na wzór kwestionariusza opracowanego przez pracownię dialektologiczną prof. Doroszewskiego w Warszawie, następujące działy kwestionariusza atlasu ogólnosłowiańskiego: Hodowla, Pasterstwo, Rybołówstwo, Świat zwierzęcy, Rolnictwo, Sad, Ogród warzywny i kwiatowy, Świat roślinny, Obróbka włókna i uprawa lnu, Obróbka skóry, Obróbka żelaza, Obróbka drewna, Obróbka gliny, Obróbka bursztynu, Transport i komunikacja, Budownictwo, Sprzęty domowe, Przygotowywanie

³ Prof. Stieber wskazywał przy tym, że doświadczenia eksploratorskie uczą, iż o ten dział należy pytać na końcu. Po kilkudniowym pobycie w danej wsi mianowicie zwykle można znaleźć informatora, który z chęcią i osobistym zainteresowaniem odpowie na pytania o formy fleksyjne.

⁴ Por. np. ros. *вокзал*, czes. *nádraží*, pol. *dworzec*.

pokarmów, Odzież, Części ciała, Higiena ludowa, Lecznictwo ludowe, Stopnie pokrewieństwa, Cechy osobowe, Przezwiśka, Zawody i życie społeczne, Wierzenia i obrzędy, Ukształtowanie powierzchni, Meteorologia, ciała niebieskie i czas.

Sugerował, że należałoby przedyskutować, czy należy włączać do kwestionariusza atlasowego zagadnienia dotyczące rybołówstwa morskiego, obróbki bursztynu, pasterstwa górskiego itp., bo będą one obecne tylko w niewielkiej liczbie punktów terenowych.

Na koniec uwag dotyczących kwestionariusza prof. Stieber podał praktyczną zasadę kolejności zagadnień w obrębie działów. Otóż pytania powinny być ułożone tak, by największa ich liczba mogła się pomieścić w toku swobodnej rozmowy na temat życia rolnika. Wobec tego przymiotnik *ostry* należałoby umieścić po wyrazie *nóż* lub *kosa*, przymiotnik *głęboki* po słowie *rzeka*, czasownik *polować* po wyrazie *zając* itp.

Ogólne propozycje prof. Stieberta dotyczące kwestionariusza do badań nad OLA: co do liczby pytań (ok. 3000), uwzględnianych zjawisk (fonetyka, fleksja, słowotwórstwo, słownictwo – głównie z warstwy najstarszej, choć proponuje uwzględnienie niewielkiej liczby realiów nowszych, zjawiska składniowe), praktycznego układu rzeczowego (z wpleceniem pytań o zjawiska fonetyczne i fleksyjne) dla łatwiejszego odpytowywania kwestionariusza, z dodatkiem osobnego działu dotyczącego fleksji na końcu, przeważnie zostały uwzględnione w dalszych pracach. Opublikowany w ostatecznej wersji w 1965 r. kwestionariusz (poprzedzony wstępną wersją polską z 1963 r.) stanowi rezultat starannych przygotowań dużego zespołu międzynarodowego (z udziałem także przedstawicieli Węgier i Rumunii). Ze strony polskiej, oprócz należących do komitetu redakcyjnego Witolda Doroszewskiego, Zdzisława Stieberta i Wandy Pomianowskiej, w pracach nad kwestionariuszem szczególnie aktywny udział wzięli: Jan Basara, Barbara Falińska, Nina Perczyńska i Zuzanna Topolińska. Kwestionariusz został opracowany w dokładnie przemyślany sposób. Zredagowano go dopiero po uprzednich osobnych zestawieniach wymagających uwzględnienia w atlasie różnych warstw językowych: fonetycznych, prozodycznych, morfologicznych (fleksyjnych), słowotwórczych, leksykalnych, semantycznych i składniowych. Kwestionariusz został poprzedzony zestawem transkrypcji fonetycznej opracowanej na podstawie wstępnej wersji prof. Stieberta. Ze strony polskiej w pracach nad transkrypcją fonetyczną szczególnie aktywnie działała Z. Topolińska. Potem następują wykazy pytań kwestionariuszowych dotyczących wspomnianych wyżej poszczególnych warstw językowych. Dążono do tego – zgodnie z zaleceniem prof. Stieberta – by jedno pytanie mogło dotyczyć kilku warstw. Szczególnie rygorystycznie przestrzegała tego komisja czeńska. Dopiero po tych wykazach umieszczono właściwy kwestionariusz,

liczący łącznie 3454 pytania, a więc nieco więcej, niż proponował prof. Stieber, podzielony na cztery części: tematyczną (obejmującą 17 działów rzeczowych, jak 1) świat zwierzęcy, 2) hodowla, 3) świat roślinny itd. z niewielkim dodatkiem onomastycznym) – 2772 pytania, część gramatyczną – 448 pytań, część semantyczną – 187 pytań i dotyczącą pasterstwa górskiego – 47 pytań (do odpytania tylko na terenach górzystych). Pytania leksykalne ilustrowane są przykładami podawanymi w rekonstruowanej formie prasłowiańskiej oraz z języka rosyjskiego, serbsko-chorwackiego i polskiego (przy braku ekwiwalentów w tych językach podano przykłady w którymś z języków należących do odpowiedniej grupy językowej). Na końcu umieszczono indeksy wyrazowe w rekonstrukcjach prasłowiańskich oraz w języku rosyjskim, co ułatwia korzystanie z kwestionariusza.

Siatka punktów terenowych

Prof. Stieber zaznaczył, że gęstość punktów terenowych ściśle zależy od wielkości badanego obszaru. Im areał jest mniejszy, tym mniejsze mogą być odległości między punktami. Bardzo ważne jest jednak dla gęstości siatki punktów zróżnicowanie dialektalne badanego terytorium. Jeśli dany obszar jest mocno zróżnicowany, siatka musi być gęstsza, aby żadne zjawisko językowe nie umknęło uwadze badaczy. W ten sposób gęstość punktów terenowych na Łużycach musi być znacznie większa niż na Ukrainie, ponieważ obszar łużycki jest dużo bardziej zróżnicowany. Ten problem dotyczy także Kaszub w stosunku do jednolitego areału Polski centralnej. Prof. Stieber poddawał pod dyskusję następujący podział punktów terenowych między obszary poszczególnych języków słowiańskich: rosyjski (w Europie) – 120–150 punktów, ukraiński – 60–70 punktów, białoruski – 30–40, czeski i słowacki (razem) – około 30 punktów, polski (razem z kaszubskim) – około 50, bułgarski – 20–25, areał języków słowiańskich Jugosławii (ze względu na duże zróżnicowanie) – 40–50, obszar języków łużyckich – 3 punkty. Z tego wynika, że prof. Stieber proponował łącznie zbadanie w OLA od 353 do 418 punktów. Ostatecznie przyjęto w numeracji ciągłej 853, ale z niektórych zrezygnowano, nie zmieniając numeracji, a w wielu dalszych nie zebrano materiału (dotyczy to zwłaszcza terenów na północny wschód od Moskwy). Ostatecznie zgromadzono materiał z nieco ponad 800 punktów, a więc siatka punktów jest mniej więcej dwukrotnie gęstsza, niż to proponował prof. Stieber. Zachowano przy tym w zasadzie proporcje przyznane przez niego poszczególnym językom. Wygląda to następująco: język rosyjski – ok. 300 (zaplanowano 23 więcej), ukraiński – 133, białoruski – 71, polski – 88 (w tym

kaszubskich 3), czeski – 34, słowacki – 28, łużyckie – 4, bułgarski – 39, macedoński – 24, serbski i chorwacki – 74, słoweński – 25. Należy zwrócić uwagę, że uwzględniono też punkty leżące na terenie państw sąsiednich, szczególnie to dotyczy języka ukraińskiego, mającego jeden punkt w Rumunii (171), trzy w Mołdawii (522, 523, 524), jeden na Słowacji (233), trzy na Białorusi (361, 373, 383) i cztery na południu Rosji (836, 843, 847, 849). Na czeskim Śląsku umieszczono jeden punkt polski (207), a w Polsce jeden punkt czeski (299).

Problemy praktyczne

Prof. Stieber uważał, że nie należy trzymać się zasady Gilliérona, że w każdej miejscowości powinien być tylko jeden informator. Wręcz odwrotnie, wskazane okazuje się kontrolowanie odpowiedzi jednego informatora przez innych. Przy tym oczywiste jest, że np. kobieta nie będzie dobrą informatorką w sprawach dotyczących uprawy roli, a mężczyzna nie będzie znał się na słownictwie z zakresu pracy domowej kobiety. Informatorem powinien być człowiek starszy, jednak nie to jest najistotniejsze. Ważne, by był to człowiek całe życie mieszkający w danej wsi i używający na co dzień lokalnej gwary. Powinna być to osoba urodzona w tejże wsi, podobnie jak jej rodzice.

Przy badaniu ogromnych obszarów, jakie miał objąć atlas, zupełnie nie wchodziła w rachubę inna zasada Gilliérona, że całość materiału powinien zebrać jeden człowiek. Materiał powinien być zebrany stosunkowo szybko. Na zebranie odpowiedzi na około 3000 pytań potrzeba, twierdził prof. Stieber, mniej więcej tydzień. Eksplorator nie może jednak przebywać cały czas „w terenie”. Stąd jeden eksplorator mógłby zebrać materiał najwyżej w 20 punktach terenowych. Dopuszczalne byłyby dwójki eksploratorów pracujące wspólnie, co by w znacznym stopniu ułatwiało pracę na terenach trudno dostępnych.

Jest rzeczą oczywistą, konkludował prof. Stieber na końcu swoich rozważań, że dla ustalenia siatki punktów terenowych, opracowania kwestionariusza (co jest niezmiernie trudne), określenia liczby eksploratorów, ustalenia jednolitej pisowni fonetycznej dla całości materiału, określenia zasad opracowania map (jeden z głównych problemów: napisy czy znaki) itd. trzeba wyłonić międzynarodową komisję, w skład której będą wchodzić przedstawiciele wszystkich krajów słowiańskich i przynajmniej niektórych sąsiednich. W komisji tej, prócz językoznawców, powinno się znaleźć przynajmniej kilku etnografów, albowiem ich współpraca będzie bardzo ważna przy ustalaniu działań kwestionariusza dotyczących dawnej warstwy wiejskiej kultury materialnej.

Wiele z tych postulatów zrealizowano, jednak prof. Stieber już w badaniach terenowych i w organizacji prac nad Atlasem bezpośrednio nie uczestniczył.

Literatura:

Stieber 1958 – Zdzisław Stieber, *O projekcie Ogólnosłowiańskiego atlasu dialektologicznego*, [w:] *Славянская филология. Сборник статей*, Moskva 1958, s. 129–135.